

אוניברסיטת בר-אילן

לשכת רב קמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבו ע י

פרשת מקץ, תשס"ד

מספר 528

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות

ע"ש הלנה ופאול שולמן

יוסף ובית פרעה

עלייתו המטאורית של יוסף ממעמד של עבד בן עם זר היושב בבית הסוהר לתפקיד של משנה למלך ("רק הכסא אגדל ממך" בר' מא:מ), היא מפתיעה ודורשת הסבר, מה עוד שבמצרים העתיקה לא נהגו למנות בן עם זר לתפקיד בכיר בממלכה.¹

לדעת יוסף בן מתתיהו,² עלייתו של יוסף הייתה בתקופת שלטון החיקסוס. החיקסוס היה שבט שמי אשר כבש את מצרים ושלט בה במשך כ-140 שנה.³ מכיוון שהחיקסוס עצמם נחשבו במצרים לזרים, ניתן להבין ביתר קלות מדוע היה השליט השמי מוכן לקרב את יוסף, הנער העברי. שר המשקים התכוון לדבר בגנותו של יוסף "בלשון ביזיון", כדברי רש"י על אתר, באמרו "ושם אתנו (בבית הסוהר) נער עבד עברי" (מא:יב), אך פרעה ראה זאת בחיוב: יוסף היה עברי-שמי, ולא השתייך לממסד המצרי המסורתי השנוא על החיקסוס. ממילא היה מקובל יותר על החיקסוס.

רמז לחיקסוס בסיפורי יוסף אנו מוצאים בפרשת העגלות. החיקסוס הביאו למצרים את רכב הברזל, וכך גברו על תושבי המקום. כאשר יוסף רצה לשלוח עגלות הוא היה זקוק לאישורו של פרעה: "ויתן להם יוסף עגלות על פי פרעה" (מה:כא). מדוע היה יוסף זקוק לאישורו של השליט? כיוון שהעגלות היו נשק סודי של הממלכה, וכדי להוציאן אל מחוץ לגבולות המדינה נדרשה הסכמתו של פרעה. ואמנם כאשר סיפרו האחים ליעקב כי "עוד יוסף חי וכי הוא משל

¹ כמובן לפי פשוטו של מקרא יד' הייתה בעלייתו המסחררת של יוסף. אולם אם נקבל את גישתו של פרופ' יהודה אליצור המנוח, כי כתיבת ההיסטוריה במקרא היא דו-ממדית, לאמור: "הוא מתרחש בשתי ספירות מקבילות: בספירה אנושית ובספירה אלוהית-נבואית", רשאים אנו לנסות להבין את "הספירה האנושית", דהיינו מה שקרה במצרים כפי שבני אדם ראו את המאורעות. ראה יהודה אליצור, "תפיסת ההיסטוריה במקרא", ישראל והמקרא: מחקרים גיאוגרפיים, היסטוריים והגותיים, בעריכת יואל אליצור ועמוס פריש, רמת גן תש"ס, ע' 253.

² יוסף בן מתתיהו, נגד אפיפן א, טו. ראה דיון קצר על זמנו של סיפור יוסף אצל י"מ גרינץ, ייחודו וקדמותו של ספר בראשית (ירושלים הוצאת מאגנס, תשמ"ג), עמ' 98 – 99.

³ לדעת חוקרים מודרניים שלטון החיקסוס במצרים לא היה בימי יוסף. ראה נדב נאמן, "ארץ ישראל בתקופה הכנענית", בתוך ההיסטוריה של ארץ ישראל, כרך א': התקופות הקדומות, בעריכת ישראל אפעל (ירושלים 1982), עמ' 161 – 166. בהמשך ננתח את הסיפור בעקבות השקפתו של יוספוס, שאוששה על ידי חוקרים שונים (גרינץ, שם).

בכל ארץ מצרים", סירב יעקב להאמין, "ויפג לבו כי לא האמין להם". רק כאשר ראה את העגלות אשר שלח יוסף - "ותחי רוח יעקב אביהם. ויאמר ישראל רב עוד יוסף בני חי" (מה: כו-כח). למי הסמכות לשלוח עגלות כאלה אם לא לשליט המצרי?!

על התקררות היחסים בין יוסף לפרעה אנו למדים מהכתובים המספרים על מותו של יעקב. יעקב חי במצרים שבע עשרה שנה (מז:כח). לאחר שחלפו שנות הרעב חזרה הכלכלה המצרית לפרוח, וממילא לא נזקק פרעה יותר לשירותיו של יוסף. כך אנו מוצאים התרחקות הדרגתית של יוסף מבית פרעה. כאשר יוסף רצה לבקש את רשותו של פרעה לקבור את אביו לא היה לו כבר קשר ישיר אל השליט, והוא נאלץ לחפש ממליצים בבית פרעה: "וידבר יוסף אל בית פרעה לאמור: אם נא מצאתי חן בעיניכם דברו נא באזני פרעה" (נ:ד). יעקב, למרות זקנתו ומחלתו, היה מודע למצב שנוצר, ולכן דרש מיוסף במפגיע להישבע לו שיקבור אותו בארץ ישראל. השבועה הייתה אמורה להקשות על פרעה לסרב לבקשה. ואמנם יוסף פתח את בקשתו לצאת לכנען לקבור את אביו במשפט: "אבי השביעני" (נ:ה). גם בתשובתו של פרעה נזכרת השבועה: "עלה וקבר את אביך כאשר השביעך" (נ:ו).

ייתכן שאז כבר התחיל השעבוד המצרי, דהיינו: בני ישראל לא היו רשאים לעזוב את מצרים ולחזור הביתה לכנען. ואמנם כדי לשכנע את פרעה להרשות לו לצאת לכנען, הדגיש יוסף כי יחזור למצרים באמרו: "ועתה אעלה נא ואקברה את אבי ואשובה" (נ:ה). היוצאים נאלצו להשאיר את הטף והרכוש כבני ערובה - "רק טפם וצאנם ובקרים עזבו בארץ גשן" (נ:ח) - כדי להבטיח את שובם למצרים. כך אנו מוצאים גם במשא ומתן בין משה לפרעה שהצאן והבקר יישארו כערובה לשובם מן המדבר: "ויקרא פרעה אל משה ויאמר לכו עבדו את ה', רק צאנכם ובקרכם יצג" (שם' י:כד). נראה כי הרכב והפרשים שנתלוו למסע ההלוויה היוו בין השאר אמצעי שיבטיח את שובם של בני יעקב למצרים (נ:ט).

נמצאנו למדים כי עם מותו של יעקב, הרבה לפני המסופר בספר שמות, החל השעבוד. אולי בשלב זה לא היה השעבוד קשה ולוחץ, אך בכל זאת היו בני ישראל מרותקים למצרים. מצוואתו של יוסף "פקד יפקד א-להים אתכם והעלתם את עצמתי מזה" (נ:כה), עולה בבירור כי בני ישראל כבר היו משועבדים למצרים ולא יכלו לעזוב את הארץ.

"ויקם מלך חדש על מצרים אשר לא ידע את יוסף" (שם' א:ח). חז"ל חלוקים בדעה אם מדובר במלך חדש, או באותו מלך שנתחדשו גזרותיו (רש"י על אתר). אם נכונה השערת יוסף בן מתתיהו כי החיקסוס שלטו במצרים בתקופת יוסף, נוכל לומר כי הפסוק רומז על סוף תקופת החיקסוס וגירושם ממצרים. מובן שהשלטון המצרי החדש רצה להתעלם מן ההישגים של שלטון החיקסוס, כולל מעשיו של יוסף. אם כן, הכוונה בפסוק "ויקם מלך חדש" היא תחילת שושלת מלוכה חדשה במצרים שהתכחשה לראשי ממשל החיקסוס ולפועלם.

מדברינו עולה, כי הכרת המציאות ההיסטורית במצרים בתקופת יוסף יש בה כדי להוסיף נופך להבנתנו את אשר אירע לאבותינו במצרים.

פרופ' חיים גניזי

המחלקה להיסטוריה כללית